

KRIŽEVCI U SREDNJEM VIJEKU

Neven Budak

Antička i ranosrednjovjekovna povijest Križevaca osvijetljena je tek ponekim, uglavnom slučajnim nalazima, nedovoljnima da dokumentiraju postojanje nekog važnijeg naselja.¹ Na kasnije nastali grad utjecale su svakako antičke prometnice, kojima je život tekao i nakon rasula rimskog svijeta, a napose najvažnija slavonska prometnica – Velika cesta kralja Kolomana – pravac prolaska vojnika i trgovaca na njihovu putu od obale do unutrašnjosti i obratno. Toj komunikaciji Križevci i duguju svoju pojavu i značenje.

Križevci se čvršće povezuju u urbanu mrežu koja nastaje u Slavoniji, što se odražava u većem broju prometnica zabilježenih u izvorima, a koja se nadovezuje na osnovni pravac Kolomanove ceste. Vrlo rano spominje se cesta za Varaždin, preko Kalnika, koja se tada, kao i danas, zvala Kozji hrbat.²

Križevci se prvi put spominju 1193, u jednoj ispravi Bele III, u kojoj se među ostalima navodi i *comes curialis de Cris*.³ Postojanje utvrde iz koje kraljev činovnik upravlja jednom od najvećih županija Ugarskog Kraljevstva⁴ pretpostavlja i postojanje naselja, iako o njemu nema tako ranih vijesti. Možemo ga prepoznati u jednom usputnom podatku iz 1209, u oznaci *Crisiensis locus*.⁵ Termin je dosta neodređen te se iz njega ne može zaključivati mnogo o razvijenosti i tipu naselja, pa nećemo pogriješiti ako pomislimo na manju naseobinu domaćeg stanovništva i kolonista, podložnu županijskoj utvrdi.

Sam kastrum pak, kao najistaknutije središte naselja, javlja se u dokumentima iz 1223.⁶

U nedostatku starijih prikaza grada i sustavnih arheoloških istraživanja, teško možemo stvoriti predodžbu o izgledu naselja. U literaturi se kao jedan od osnovnih

¹ Ž. Demo, Prilog topografiji križevačke regije u antičko doba s osvrtom na numizmatičke nalaze, Križevački zbornik 2, 1982, 75 – 92.

² Ime ceste Cozihrbet zabilježeno je 1225. Vidi I. K. Tkalčić, Monumenta historica episcopatus zagrebiensis (dalje MHEZ) I, Zagreb 1873, 53. Detaljnije o cestama oko Križevaca govori V. Bedenko, Križevci – razvoj grada. Glasilo Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu 3, 1975, 3 – 5.

³ T. Smičiklas, Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (dalje CD) II, 265.

⁴ Opis županije donosi J. Bösendorfer, Crtica iz slavonske povijesti, Osijek 1910, 67 – 98.

⁵ CD III, 86.

⁶ CD III, 232. Kastrum se ponovno spominje 1244, kada Bela izuzima neke zemlje iz jurisdikcije križevačkog župana i daje ih Jurku, sinu Izakovu (MHEZ I, 80).

problema nameće ubicacija županijskog kastruma.⁷ V. Bedenko je držao da ga treba tražiti na maloj uzvisini na kojoj se nalazi i crkva Sv. Križa, odnosno da je crkva bila unutar utvrde, što bi se moglo zaključiti prema nacrtu iz Dresdena, nastalom sredinom 16. st.⁸ No u tom bi slučaju kompleks crkve i utvrde bio smješten niže od brežuljka na kojemu se nalazilo naselje, što bi bilo dosta čudno. Bilo bi možda ispravnije pomisliti da se utvrda smjestila na mjestu na kojemu i naselje, a da je župna crkva podignuta na uzvisini okruženoj močvarom te tako dobro zaštićena. Točniji položaj utvrde mogao bi se potražiti na onome mjestu u Ulici M. Pijade na kojemu je, prilikom nedavne izgradnje novog objekta, pronađen ulomak gotičkog doprozornika.⁹ Valjalo bi očekivati, naime, da je unutar utvrde postojao i reprezentativniji stambeni objekt, jer su u grad često svraćali vladari i članovi njihove obitelji.¹⁰

Istodobno s jačanjem i razvojem gradskog naselja teče i proces slabljenja kraljevske vlasti posredstvom župana. U toku prve polovice 13. st. Andrija i Bela daruju zemlje što su dotada bile u vlasti križevačke utvrde ili pak oslobađaju tvrđavske podložnike službi prema županu.¹¹ Očekivali bismo da je time padao i ugled križevačkog župana, ali će stvarnost biti upravo obrnuta: on će postati najugledniji slavonski župan te će s njim, kroz čitav srednji vijek, biti vezana i funkcija podbana.

Teške posljedice tatarske provale navele su Belu IV da pristupi obnovi zemlje, u sklopu čega je, samo još ustrajnije, nastavio s ranije započetim poticanjem razvoja gradova. Među naseljima odabranima da dobiju povlastice slobodnoga kraljevskoga grada našao se 1252. i Gornji križevački grad.¹²

U ispravi se izričito navodi osnivanje novog naselja, što bi u stanovitom smislu moglo biti točno. Čini se, naime, da je naselje što se dotada razvijalo u okrilju županijske utvrde ostalo u cijelosti ovisno o županu, a da je za hospite predviđeno neiskorišteno zemljište na sjevernoj strani Križevaca. Ne smije se ipak odbaciti ni mogućnost postojanja jezgre budućega grada i na tom dijelu.

Privilegiranjem od strane bana, mlade je naselje dugo vremena uživalo veće povlastice od starijeg i razvijenijeg Donjega grada. Uzor se gradskim pravima tražio u povlasticama dodijeljenima desetak godina ranije zagrebačkom Gradecu, pa iako su ova križevačka bila manja, ipak je ban pokazao da novom gradu predviđa važnu budućnost. Iz činjenice da će u kasnijim stoljećima Križevci biti manje-više stalno bansko sjedište dao bi se izvesti zaključak da je već tada upravo ban uočio važan središnji položaj naselja u srcu Slavonije.

Prema podijeljenim povlasticama, građani Gornjega grada bili su oslobođeni od sudske vlasti križevačkog župana. Tijekom tri godine bila su im ukinuta sva podavanja, nakon čega su od svakih vrata banu trebali davati po četrdeset denara. Dopustilo

⁷ Bedenko, Križevci ... 8.

⁸ Isto, 42 (tamo su objavljeni i drugi planovi grada)

⁹ Takav mi je prijedlog u razgovoru iznio kolega Ž. Tomičić.

¹⁰ Vidi bilj. 38.

¹¹ CD III, 232 – 233, 247 – 248; CD IV 223 – 236, 229 – 234. O procesu slabljenja županija vidi I. Beuč, Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb 1985, 120 – 129.

¹² CD IV, 489 – 491.

im se održavanje sajma s time da će se prihodi dijeliti na taj način da dvije trećine pripadnu banu, a jedna građanima, ali će u prve tri godine sve ubirati građani. Gradskom je načelniku, kojega slobodno biraju građani, dodijeljeno pravo suđenja i u malim i u velikim parnicama. Apelacija se smjela uputiti samo banu, koji pak nije mogao stranke zvati na sud nikamo izvan granica Slavonije, tj. južno od Gvozda ili sjeverno od Drave. Prilikom parničenja pred načelnikom ili banom nije se smjelo uzimati u obzir svjedočenje stranaca, već samo građana.

Privilegij je predviđao i kazne za počinitelje raznih zločina, pri čemu se u plaćanju vražde nisu razlikovali stranci od građana. Ako ubojica ne bi imao novaca, rodbina ubijenoga mogla mu je odsjeći glavu, ali izvršenje kazne više nije imalo veze s gradskim organima. Varalicama i lopovima oduzimala bi se imovina, a onda bi ih protjerali iz grada.

Građani su mogli slobodno oporučivati, a isto tako se i doseljavati i odseljavati. Za razliku od ostalih slavonskih privilegija, jedino ovaj zabranjuje doseljavanje onima koji plaćaju marturinu, dakle kmetovima. Je li time ban, za razliku od kralja, htio zaštititi interese plemstva?

U privilegiju se još navodi da su građani oslobođeni zalaznine i plaćanja tržnih pristojbi, te da se načelnik bira svake godine.

Gradu je, napokon, dodijeljeno zemljište za oranice, vinograde i livade. Na temelju navedenih granica danas bi bilo teško rekonstruirati opseg gradskog zemljišta, ali je ono očito bilo veliko, graničeći s posjedima kalničkoga grada i templara u Glogovnici. Takav je zemljišni posjed umnogome odredio kasniji razvoj Gornjega grada, čiji su građani kroz čitavo vrijeme njegova zasebnog razvoja ostali pretežno poljoprivrednici.

Gornjogradske je povlastice iduće godine potvrdio Bela, a i kasnije su se građani brinuli da ih vladari potvrđuju, čuvajući time svoju posebnost u odnosu na jači Donji grad.¹³

Dobivanjem ovakvih povlastica Gornji grad se vezao uz bana čvršće od ikojeg drugog slavonskog grada. Ban je bio vrhovni sudac, njemu su se plaćali porezi od vrata i veći dio tržnih pristojbi. To upućuje na rastuću važnost grada, a opravdava i pomisao da je ban već tada odabrao grad kao svoje glavno sjedište, iako će se o Križevcima kao njegovoj stolici izrijekom govoriti tek krajem idućeg stoljeća.¹⁴

O najranijem razvoju Donjega grada sačuvalo se malo podataka. Taj je dio Križevaca ostao podređen kraljevskoj utvrdi i županu, ali to nipošto nije kočilo njegovo gospodarsko napredovanje. Mogli bismo reći, dapače, da se upravo zbog toga pretvorio u jedno od najvažnijih središta sjeverozapadne Hrvatske. Osim bana, u njemu su često boravili vladari i članovi njihove obitelji, a od kraja 14. st. bit će i gotovo jedino mjesto održavanja slavonskog sabora, sve dok ga suviše ne ugroze Turci sredinom 16. st.¹⁵

¹³ CD XVI, 257; Arhiv Hrvatske, Transumpta 8/XII, 281 – 336.

¹⁴ CD XVII, 598 (1394. god.): "in presenciam regni nostri Slavonie bani ad sedem suam Crisiensem".

¹⁵ I. K. Tkalčić, Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae I, Zagreb 1889, 168, 289, 313; V. Klaić, Povjest Hrvata III/1, Zagreb 1911, 11-12; F. Šišić, Hrvatski saborski spisi I i II, Zagreb 1912 – 1915; V. Klaić, Hrvatski sabori do godine 1790, Zbornik Matice hrvatske o tisuću godišnjici Hrvatskog kraljevstva, Zagreb 1925, 247 – 310.

Nešto više o Donjem gradu otkriva nam jedna isprava iz 1382, u kojoj se spominju sudac i građani "staroga mjesta" Križevaca.¹⁶ Latinski termin za suca – *villicus* – upućuje na nizak stupanj njegove vlasti, tj. na položaj sličan onome seoskih sudaca, ali su stanovnici označeni kao *cives*, pa je jasno da je sastavljač isprave u njima vidio prave građane. To nije čudno, jer će se po privilegiju iz 1405. vidjeti da je Donji grad morao biti već i u drugoj polovici 14. st., ako ne ranije, razvijeniji od Gornjega.

Važnosti Donjega grada pridonosila je i župna crkva Sv. Križa, čiji je ugled uvelike prelazio granice naselja. Prvi se put spominje 1326.¹⁷ Njezin je položaj neobičan u odnosu na naselje, jer se ne nalazi u njegovu središtu. U nedostatku središnjeg prostora pred crkvom, Donji se grad razvio pomalo neuobičajeno u tipu "uličnog sela" (Straßendorf), s ponešto proširenom glavnom ulicom kao mjestom okupljanja.¹⁸ Za razliku od Donjeg, Gornji je grad imao trg pred crkvom Sv. Ladislava, ali ona, što je također čudno, nije postala župnom crkvom. Gornjogradski privilegij ne govori ništa o župi i crkvenoj upravi te se čini da je Sv. Križ bio župna crkva obaju naselja.¹⁹

U mnogobrojnim sudskim odlukama, ponajviše na području Križevačke županije, ali i izvan nje, određuje se da okrivljeni polože prisegu u crkvi Sv. Križa, bez obzira na to iz kojega su mjesta bili i gdje je do spora došlo.²⁰ Razloge takvoj praksi treba prije svega tražiti u redovitu održavanju banskog suda u Križevcima, na koji su stranke često apelirale, ali je moguće da su postojali i neki drugi razlozi ovakvog ugleda jedne župne crkve.

Konačni poticaj razvoju Donjega grada dat će Žigmund povlasticama 1405. godine.²¹ To je vrijeme kada kralj još nastoji učvrstiti svoj položaj na prijestolju, pa saveznike traži u gradovima. U tu je svrhu sazvao spomenute godine predstavnike svih gradova, bez obzira na njihovu veličinu ili pravni položaj. Kako se moglo očekivati, pozivu su se odazvali samo predstavnici kraljevskih, a ne i vlastelinskih gradova. Nastojeći ih pridobiti za sebe, Žigmund je podijelio mnoge povlastice, a potom je čitavo kraljevstvo proglasio jedinstvenim trgovačkim područjem, želeći time, dakako, potaknuti razvoj gradske trgovine.²² Istoga dana, 15. travnja, uručio je privilegij predstavnicima Donjega grada.

¹⁶ CD XVI, 289. *Cives villae Crisiensis* su i svjedoci jedne prodaje vinograda 1346. god. (Arhiv HAZU, I d 32, f. 34).

¹⁷ CD IX, 311.

¹⁸ Bedenko, Križevci ... 6.

¹⁹ Križevci su doista specifičan slučaj, ne samo zbog toga što se župna crkva nalazi izvan naselja već i zato što je Gornji grad jedino kraljevsko privilegirano gradsko naselje bez vlastite župe. Od naselja zapadne Slavonije što ih možemo na ovaj ili onaj način nazvati gradskim, njih 113 imalo je vlastitu župu, a samo 53 je nije imalo, ili se za nju ne zna. Kada su pred kralja 1382. došli Gornjograđani po potvrdu povlastica, zastupali su ih njihov sudac i župnik Sv. Križa (CD XVI, 257), iz čega se vidi da nisu imali vlastitog župnika. God. 1438. spominje se spor križevačkog građanina Benedikta i dvoje stanovnika Ravena protiv rektora župne crkve Sv. Ladislava (P. Lukcsics, XV, Századi pápák oklevelei, t. II, Budapest 1938, 165/564), ali se vjerojatno radi o crkvi u Bradni, odnosno Zrinskom Topolovcu (J. Buturac, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, Starine JAZU 59, 1984, 89).

²⁰ J. Stipičić – M. Šamšalović, Isprave u Arhivu JAZU, Zbornik Historijskog instituta JAZU 2/1959, 3/1960. i 5/1963, brojevi 3242, 3243, 4070 i 4078.

²¹ Vjesnik Zemaljskog arhiva IV, 1902, 176.

²² E. Malysz, König Sigismund in Ungarn. Budapest 1990; Die Geschichte Ungarns, ed. E. Pamlényi, Budapest 1971, 89.

Osnovni poticaj tome, kako se u uvodu ističe, bila je činjenica da je grad, nezaštićen zidinama, bio izložen stalnim opasnostima, pa je u proteklim teškim vremenima, u kojima su ustanici ugrožavali sigurnost kraljevstva, i sam stradao. Usto je kralj iz starih ugarskih kronika saznao da su u provalama barbarskih naroda, kakvi su nekoć bili Tataři, a sada su Turci, stradavali najviše nezaštićeni gradovi, te je odlučio građanima podijeliti pravo da svoje naselje opašu zidinama u opsegu što će ga sami odrediti. Ujedno su, prema vlastitim željama, zid mogli učvrstiti kulama i tornjevima.

Nije nam se sačuvala do danas nijedna slika srednjovjekovnih križevačkih utvrda, ali iz kasnijih planova možemo rekonstruirati njihov perimetar.²³ Duboki jarak između Gornjega i Donjega grada i sada pokazuje dokle su zidine dosezale prema sjeveru. S istočne je strane izvan njih ostala crkva Sv. Križa, čime je još više naglašen njezin periferni položaj, a središnji se vjerski objekt, kručdo, našao i fizički odvojen od grada. Po svemu sudeći, na toj strani nisu postojala čak ni gradska vrata, nego se crkvi prilazilo zaobilazno, s juga. Takva je situacija izuzetna u nas, a nije mi poznat nijedan sličan primjer ni drugdje u Evropi.

Pravo podizanja zidina bila je tek jedna od novostečenih povlastica Donjega grada. Njegov je veliki ugled Žigmund nastojao naglasiti ističući da privilegije podjeljuje po uzoru na one što ih je uživao grad Budim, prijestolnica kraljevstva. Obveze građana bile su točno određene i ne prevelike. Dva puta godišnje morali su plaćati kralju po 20 forinti u zlatu, na Novu godinu i Jurjevo. Na Novu su godinu morali davati 6 zlatnih forinti i meštru kraljevih vratara, a meštru konjušara, kada bude u kraljevoj pratnji svraćao u grad, morali su svi obrtnici dati po jedan svoj proizvod. Za primjer je navedeno da svaki uzdar mora dati uzdu, a krznar po jedno krzno. Povrh toga su oba grada, Donji i Gornji, morala kralju i kraljici osigurati po jedan ručak i večeru ako navrate u Križevce.

Što se tiče samoupravnih prava, mogli su građani sami birati suca i prisežnike. Sudac je izricao sve vrste kazni, a žaliti se moglo bilo meštru kraljevskih komornika, bilo sudu grada Budima, iz čega se vidi da je, preuzimanjem gradskih prava Budima, stvoren odnos filijacije gradova, što inače nije dokumentirano u Slavoniji.

Napokon, dužnost održavanja i gradnje zidina dijelili su građani Donjeg i Gornjega grada.^{23a}

Ovaj je privilegij također potvrđivan u više navrata sve do početka 17. stoljeća.²⁴

Žigmundova je isprava ozakonila postojanje dvaju gradova, odijeljenih bedomom i jarkom, s vlastitim sucima i upravom, ali je istodobno iskazala tendenciju njihovu sjedinjavanju. Građani obaju gradova morali su neke dužnosti obnašati

²³ Vidi bilj. 8.

^{23a} Zanimljivo je da se ovaj privilegij potpuno oslanja na drugi dekret kralja Žigmunda, objavljen iste godine u Budimu (Corpus iuris hungarici I, Budapest 1899, 210 - 218). Sve odredbe križevačkog privilegija tamo su istovjetno navedene kao općevažeća pravila za građane i hospite slobodnih kraljevskih gradova. Čak je i obrazloženje tog dekreta jednako kao u križevačkom privilegiju: kralj ga izdaje, jer je u stranim kronikama pročitao kakve su štete nastale zbog barbarskih provala u prošlosti.

²⁴ E. Laszowski, Deset listina za povijest grada Križevaca od XV do XVII vijeka, Vjesnik Zemaljskog arhiva IV, 1902, 178.

zajednički, čime su okrnjena prava Gornjograđana, koje je Bela oslobodio zalaznine. Povrh toga, nemajući vlastita utvrđenja, u nemirnim vremenima turskih provala nužno će se naći u neravnomjernom položaju u odnosu na svoje donjogradske susjede. Utvrđeno će mjesto sve više privlačiti trgovce i obrtnike, dok će se Gornji grad pretvarati u naselje zemljoradnika.

Gradski se dualizam može očitati i u odnosu na vrhovnu sudsku vlast. Gornjograđani su se smjeli žaliti jedino banu, Donjograđani kraljevskom sudu ili još objektivnijem budimskom. Uzmemo li u obzir kome su se trebala davati podavanja, možemo zaključiti da je Gornji grad bio po svemu banski, a Donji kraljevski, iz čega se vidi da su u Slavoniji postojale dvije kategorije slobodnih "kraljevskih" gradova, što dosada nije uočeno. Nedostatak izvornog materijala, nažalost, onemogućava nam da sagledamo stvarne razlike u njihovu pravnom položaju.

Nezaštićenom Gornjem gradu djelomičnu je sigurnost pružao samostan augustinaca, koji je, sudeći prema starijim nacrtima, i sam bio utvrđen.²⁵ Građani su se, u slučaju iznenadnog napada, mogli skloniti iza vjerojatno drvenih palisada samostana. Samostanska je zgrada morala biti ujedno najupadljiviji objekt u Gornjem gradu. Pored njega, kako se spominje samo jednom, postojao je i samostan Sv. Klare in oppido, po čijem se imenu može pretpostaviti da je pripadao klarisama. Kralj je 1433. zamolio papu da svima koji dođu posjetiti nanovo podignuti samostan dodijeli oprost. Ništa nam, osim ovoga, nije poznato o sudbini samostana. Očito je postojao i prije ovog spomena, ali ne i mnogo nakon njega, jer bi se ipak o njemu sačuvao bar neki podatak. Kako ni od novopodignute zgrade nije ostalo traga, to je vjerojatno i ona bila drvena.²⁶

Prvi se prior augustinskog samostana spominje 1325, što je ujedno i najranija vijest o samostanu.²⁷ Četrdeset godina kasnije označen je kao samostan reda braće pustinjaka Blažene Djevice u Križu.²⁸ Redu su pripadali, pa čak bili i priori, sinovi križevačkoga građanina Petrua, te je jedan od njih bio svakako i predstojnik križevačkoga samostana. Moguće je da upravo njemu pripada vrlo lijep pečatnjak, jedan od rijetkih sačuvanih iz 14. stoljeća, s latinskim natpisom kojim se obznanjuje da mu je vlasnikom bio brat Ivan iz Križa reda Sv. Augustina.²⁹ Samostanska je crkva služila i za pokapanje okolnog plemstva, a valjda i građana.³⁰

Slučajan uvid u život stanovnika Gornjega grada, inače obavijenoga potpunom šutnjom izvora, pruža nam oporuka već spomenutoga građanina Petrua iz 1351.³¹ Premda ne znamo koliko je oporučiteljevo imovno stanje bilo tipično za njegove sugrađane, čini se da nije bio ni mnogo bogatiji, a ni siromašniji od ostalih Gornjograđana. Posjedovao je vinograd, zemljište s kućom u gradu, podrum i nešto oranica. Nigdje se ne spominje imovina koja bi upućivala na to da se pored zem-

²⁵ Bedenko, Križevci ... 9 – 10.

²⁶ Lukcsics, XV, századi ..., 106/261.

²⁷ L. Dobronić, Augustinci u srednjovjekovnoj Slavoniji i Hrvatskoj, *Croatia christiana periodica* 20, 1987, 16.

²⁸ Isto, 17.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ CD XII, 30 – 31, 35 – 37.

ljoradnje bavio i nekim obrtom ili trgovinom. Kako je Gornji grad i u kasnijim stoljećima zadržao pretežno agrarni značaj, ne može se očekivati da je u 14. stoljeću stanje bilo bitno drukčije. Upravo zbog toga i možemo Petrua smatrati tipičnim građaninom svojega grada.

Uz njegovu je oporuku vezana još jedna zanimljivost. Kako se nasljednici nisu mogli dogovoriti oko raspodjele ostavštine, naložio je kralj sucima zagrebačkoga Gradeca da izvrše diobu prema vlastitim, gradečkim običajima. Takav kraljev nalog u izravnoj je vezi s Belinim privilegijem, po kojemu gornjogradske povlastice proizlaze iz gradečkih, pa je i gradečki sud, po analogiji sa stanjem u Ugarskoj, bio Gornjem gradu nadređen, mada ne i apelacijski, kako smo već vidjeli. Spor oko Petruove oporuke pokazuje nam, dakle, da je osim veze filijacije Budima i Donjega grada postojala isto takva veza Gradeca i Gornjega grada.

Iako su Križevci morali biti važno sajamsko središte, vijesti o sajmovima su rijetke i površne.^{31a}

Jedini gornjogradski obrtnik čija je djelatnost dokumentirana bio je zlatar plemeniti Pavao, spomenut u jednom dokumentu iz 1408.³²

Razdoblje druge polovice 15. stoljeća još je pogodno za razvoj gradskih naselja u Slavoniji. Turski su upadi povremeni,^{32a} trgovački pravci prema unutrašnjosti Ugarske još se održavaju. U takvim uvjetima prosperiraju i Križevci.

Krajem stoljeća obnavlja se crkva Sv. Križa, što se vidi iz natpisa iznad sakristije, s uklesanom godinom 1498.³³ Moguće je da je s istom obnovom povezan i nesačuvani kamen s likom svećenika iz čijih je usta tekao natpis s godinom koju su nalaznici kamena očito krivo pročitali kao 1090, a radi se vjerojatno o 1494.³⁴

1499. spominje se rektor križevačke škole što se, očito, nalazila u Donjem gradu.³⁵ Podatak sam po sebi nije dovoljan da bismo zaključili o kakvoj se školi radi, ali nije ni mogla biti drugo do osnovne škole vezane uz župu. To je po starosti četvrta škola za koju znamo u Slavoniji, odnosno sjevernoj Hrvatskoj.³⁶

Zanimljivo je da među brojnim studentima iz Slavonije, što ih u 15. i 16. stoljeću susrećemo na sveučilištima diljem Evrope, nema gotovo nijednoga Križevčanina. Jedina je iznimka bio, u doba najveće turske opasnosti (1556. g.), neki Ivan Ljubić, Križevčanin "de Croacia", student u Krakovu.³⁷ Ta je pojava pogotovo čudna uzme li

^{31a} Sama činjenica da sajam postoji spominje se npr. 1424, ali se ne kaže da li se taj podatak odnosi na Gornji ili Donji grad (Arhiv HAZU D-IX-21).

³² Arhiv HAZU, I d 32, f., 255.

^{32a} Križevci su prvi put napadnuti 1476. kada je zabilježeno da ih je popalio Čelebi paša (MHCZ VIII, 264).

³³ Bedenko, Križevci ..., 12.

³⁴ K. Horvat, Zapisci od 1752-1759. Ivana Josipovića, župnika križevačkoga, Starine JAZU 34, 1913. Usput navodimo još jedan podatak o crkvi Sv. Križa, a koji može biti koristan za daljnja arheološka istraživanja: 1417. kupio je magistar Mihael iz Ravena podrum (cellarium) "in coemeterio parochialis ecclesie Crisiensis" (Stipišić – Šamšalović, Isprave ..., II, 353).

³⁵ Arhiv HAZU, D-XX-44. U svojoj oporuci Kristofor Konjski određuje da se "rectoris scole crisiensis" vrati dug od 1,5 florena.

³⁶ A. Cuvaj, Grada za povijest školstva, knj. 1, Zagreb 1910.

³⁷ Album studiosorum Universitatis Cracoviensis, t. III, f. 1, ed. A. Chmiel, Cracoviae 1896, 23.

se u obzir da su na studije odlazili mnogi mladići iz Koprivnice i Požege, da o manjim mjestima ne govorimo.

Među malobrojnim srednjovjekovnim zgradama potvrđenim u izvorima ističe se gostinjac bana i rizničara, naveden tek jednom u popisu iz 1520.³⁸ Možda je to bio nekadašnji kastrum, odnosno zgrada s koje potječe ulomak gotičkog doprozornika? Svakako, jedan od posljednjih znakova izuzetnog položaja što ga je grad imao u srednjem vijeku. Malo zatim njegovu će ulogu preuzeti sigurniji Gradec i Varaždin.

Čini se da ni u gospodarskom pogledu Križevci nisu u to vrijeme za njima zaostajali, dapače, da su u ponečemu i prednjačili, mada je to u posvemašnjoj oskudici izvora teško dokazati. O razvijenosti obrta govori podatak da su gradečki majstori željezarske struke preuzeli 1510. pravila križevačkog ceha, dakle u vrijeme kada u Varaždinu cehovska organizacija nije ni postojala.³⁹ Trgovina se i dalje odvijala nesmetano.^{39a}

Naglo propadanje grada započelo je u tridesetim godinama 16. stoljeća, a napose nakon neuspjele Kacijanerove vojne 1538. Već iduće godine spaljen je Gornji grad, kojom je prilikom stradao i samostan augustinaca, tada, čini se i napušten.⁴⁰

Donji je grad neka nedaća zadesila i prije (1533. g.). Vjerojatno se radilo o požaru velikih razmjera, a možda i o turskom upadu. Osiromašivanje je počelo čak i prije toga, očito zbog slabljenja trgovine na pravcu od mora k unutrašnjosti. Precusmjeravanje slavonske trgovine prema austrijskim zemljama nije moglo pomoći gradu koji je ležao izvan glavnih posavskih i podravskih putova.

Proces osiromašanja, praćen depopulacijom, najbolje se prati iz poreznih popisa:⁴¹

Godina	Gornji grad	Donji grad	Župnik	Augustinci	Gostinjac bana
1495.	50	105	4	40	–
1500.	52	80	–	–	–
1507.	55	93	6	17	–
1512.	51 + 2 oslob.	101	9	27 + 1 oslob.	–
1513.	51	84	–	–	–
1517.	63	109	11	21	–

³⁸ J. Adamček – I. Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, Zagreb 1976. 123.

³⁹ MHCZ III, 209; F. Šišić, Hrvatski saborski spisi (HSS) III, 1916, 91. Ceh je brojio 23 člana, što nije malo, a imao je svoj oltar Bl. Djevice Marije u crkvi Sv. Križa. Pravila su predviđala da majstor ne smije imati više od dva druga (socij) i dva šegrta (juveni). Bez odobrenja ceha nijedan majstor nije smio kupovati željezo na trgu, a majstori koji nisu pripadali cehu smjeli su robu prodavati samo na sajmu.

^{39a} 1520. kralj zahtijeva da se od stanovnika Gradeca ne naplaćuje maltarina u Križevačkoj županiji (MHCZ III, 206)

⁴⁰ Bedenko, Križevci ..., 14; Dobronić, Augustinci ..., 18.

⁴¹ Adamček – Kampuš, Popisi ...

Godina	Gornji grad	Donji grad	Župnik	Augustinci	Gostinjac bana
1520.	54 + 12 sirom.	94 + 18 sir. + 6 novaka	6 + 2 sir.	16 + 5 sir.	2
1533.	civitas combusta, 10 florena				
1543.	24	90	–	–	–
1553.	20	58	–	–	–

Težina stradanja je očita: 1520. 17 % poreznih obveznika je siromašno, a nakon katastrofe 1533. broj je dimova iznosio samo nešto preko pola od broja dimova prije toga. Propadanje se nastavilo sve do sredine stoljeća.

1554, u doba najveće krize, grad je bio pogoden kugom, što se ponovilo i krajem stoljeća (1599, 1600). Gotovo istodobno zahvatio ga je ponovno požar, uništivši 1597. trećinu zgrada i dio palisada.⁴² Srednji je vijek nestajao u plamenu i epidemijama.

Nije čudno da su građani često prijetili da će napustiti grad – s obzirom na smanjenje broja stanovnika, to i nisu bile prazne riječi.

Nakon pada Čazme 1552. granica se primakla gradu na samo dvadesetak kilometara. Njezina je neposredna blizina, u tadašnjim ratnim prilikama, morala sprečavati većinu privrednih djelatnosti. Građani više nisu mogli plaćati porez, pa su učestale molbe da ih te dužnosti oslobode. Vladari im čitavo 16. stoljeće izlaze ususret, smanjujući i potpuno ukidajući namete za pojedine godine, iako su ih, što je pomalo neobjašnjivo, razrezivali u mnogo većim iznosima negoli za Zagreb ili Varaždin.⁴³

Plaćanje poreza moglo je biti zamijenjeno davanjem vojnika, kao npr. 1595, kada su Križevci morali poslati 300 ljudi, a Zagreb i Koprivnica samo po 200.⁴⁴

Velika je promjena u životu Križevaca nastala i dolaskom vojne posade, sastavljene uglavnom od Nijemaca, čime je izmijenjen značaj grada što se na izmaku srednjega vijeka pretvorio u grad-tvrđavu. U stoljećima koja će doći, to će donijeti nevolje i sukobe, ali će pomoći građanima da opskrbljujući vojnu posadu, prožive najkritičnije doba u povijesti grada.

Na pragu novoga vijeka Križevci nisu imali ni približnu važnost kao u prethodnom razdoblju, a tek će se u 18. stoljeću početi znatnije oporavljati i kao privredno i kao kulturno središte.⁴⁵

⁴² Bedenko, Križevci ..., 19.

⁴³ MXCZ. XV, 54; HISS III, 372-73, 385, 433 - 435, 462 - 63, 473 - 74; Hofkammerarchiv u Beču, Gedenkbücher 393/122, 396/242, 397/19, 398/191, 400/165.

⁴⁴ MHCZ XVI, 117.

⁴⁵ Bedenko, Križevci ..., 17 - 22; N. Budak, Križevci - razvoj grada, u: Križevci. Povijesno umjetnička topografija grada i regije (u tisku).

Zusammenfassung

KRIŽEVCI IM MITTELALTER

Neven Budak

In der bisherigen Forschung konnte eine Kontinuität des mittelalterlichen Križevci von der Antike her nicht festgestellt werden. Križevci (Križ) wird urkundlich 1193 (comes curialis de Cris), 1209 (Crisiensis locus), 1223 (castrum), 1232 (die Pfarrkirche) genannt. Die Lokalisierung der Befestigungsanlagen der Gespanschaft ist uns nicht bekannt, und die Pfarrkirche befand sich außerhalb der Stadt, auf einem Hügel, geschützt durch die den Hügel umgebenden Sümpfe. Trotz der allgemeinen Schwächung der Macht des Komitats war die Rolle des Gespans von Križevci im Laufe des ganzen Mittelalters groß, so daß dieser Posten sehr oft mit demjenigen des Vizebanus von Slawonien gekoppelt war.

Im Jahre 1252 erhielt die durch die Ansiedlung der Hospiten neben der gespanschaftlichen Unterstadt entstandene Oberstadt von Križevci Privilegien von Banus, und zwar nach dem Vorbild der Goldenen Bulle, die von Bela IV dem Zagreber Gradec erteilt war. Križevci war übrigens durch das ganze Mittelalter hindurch, bis ins 16. Jh. hinein der Hauptsitz des Banus. Aber auch trotz aller Privilegien blieb die Oberstadt (Gornji grad) mit überwiegendem ländlichen Charakter immer weniger entwickelt als die Unterstadt (Donji grad).

Die ersten etwas ausführlicheren Informationen über die Unterstadt stammen aus dem Jahr 1382. Die Stadt war zu der Zeit bereits ein entwickeltes Zentrum, den wahren Aufschwung wird sie jedoch erst mit der Erteilung der Privilegien seitens des Königs Siegmund im Jahre 1405 einleiten, die sich ihrerseits an diejenigen von Buda anlehnten. Die Unterstadt wurde damals auch von Stadtmauern umgeben, und sich die Pfarrkirche für beide Stadtteile auf dem Territorium der Unterstadt befand, überwog die königliche Stadt endgültig über die dem Banus unterstellte.

Der Prozeß der Verarmung und der Entvölkerung setzte in den dreißiger Jahren des 16. Jhs. ein, als die Türken die Oberstadt niederbrannten, vielleicht auch die Unterstadt. Im Jahre 1552 war die Grenze zum Türkischen Reich auf nur etwa 20 km herangerückt. Pestepidemien und Brände verwüsteten die Stadt mehrmals bis zum Ende des 16. Jhs., und die Handelswege aus Ungarn und Ostslawonien waren ebenfalls unterbrochen. Die Zahl der Einwohner fiel auf weniger als die Hälfte und der Sitz des Banus und des Parlaments wurde nach Zagreb verlegt. Das ganze Mittelalter hindurch bedeutete für Križevci eigentlich ein qualvolles Dahinstehen; erst nach 1606 konnte man mit einer allmählichen Erneuerung und dem Wiederaufbau beginnen.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR
Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Savez povijesnih društava Hrvatske
Historijski zbornik
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šalžite na adresu:
Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, za Historijski zbornik
Zagreb, Ul. Đure Salaja 3

Cijena ovog broja iznosi 20 000 HRD

Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo za znanost Republike Hrvatske
Industrogradnja, Zagreb, Savska c. 66 – potpomogla tiskanje rasprave
o Božidaru Magovcu

Slog i prijelom na kompjutoru: DENONA, Pergošićeva 8 – Zagreb
Tisak: KRATIS, Vrapčanska 15 – Zagreb, svibanj 1993.